

บันทึกของผู้เขียน

ความเป็นมา-คำชี้แจง-ความคึกเห็นเบ็กเค็ล็ค-อนโมทนา

หนังสือพุทธธรรมเล่มนี้ เป็นฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความของหนังสือชื่อเดียวกัน ซึ่งได้พิมพ์เผยแพร่เมื่อ 10 ปีล่วงแล้ว คือใน พ.ศ.2514 ครั้งผู้เขียนอยู่ในนาม พระศรีวิสุทธิโมลี พุทธธรรมฉบับเดิมนั้น รวมอยู่ในหนังสือชุด “วรรณไวทยาการ” ซึ่งเป็นชุมนุมบทความทางวิชาการที่โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยจัดพิมพ์ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนม์ครบ 80 พรรษาบริบูรณ์ วันที่ 25 สิงหาคม 2514 หลังจากนั้นได้มีการจัดพิมพ์อีก 2 ครั้งคือ คณะสงฆ์วัดพลับพลายชัย พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พระศีลขันธโสภิต (วิรัชต์ สิริทนต์) วันเสาร์ที่ 3 เมษายน 2519 และกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระวันรัต (ทรัพย์ โฆสกมหาเถร) วัดสังเวชวิศยาราม วันที่ 29 พฤศจิกายน 2520 พุทธธรรมฉบับปัจจุบันนี้มีเนื้อหามากขึ้นเป็นประมาณ 6 เท่าตัวของฉบับเดิม¹ ทั้งนี้ เนื้อหาส่วนเดิมได้รับการแก้ไขปรับปรุงให้ชัดเจนยิ่งขึ้น และมีส่วนที่เขียนขยายความบ้าง เสริมแทรกเพิ่มเข้ามาบ้าง อีกมากมาย ทำให้พุทธธรรมที่พิมพ์ครั้งนี้ เป็นเหมือนหนังสือเล่มใหม่ อย่างน้อยก็มีส่วนที่เพิ่มเติมใหม่มากกว่าส่วนที่เป็นของเดิมหลายเท่า

ความเป็นมาของการพิมพ์พุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความนี้ มีโดยย่อว่า เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ.2521 ศาสตราจารย์ระวี ภาวิไล ในนามของคณะระดมธรรม ได้ติดต่อกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ที่ถือลิขสิทธิ์หนังสือพุทธธรรมแต่เดิม ขออนุญาตพิมพ์หนังสือพุทธธรรมเผยแพร่ใหม่โดยไม่หวังผลกำไร ซึ่งศาสตราจารย์เสนห์ จามริก ประธานกรรมการมูลนิธิฯ ก็ได้กรุณาเอื้อเฟื้อแจ้งขอความเห็นชอบจากผู้เขียน ต่อมาท่านผู้ขออนุญาตพิมพ์ได้พบสนทนาอาปุจฉาเรื่องนี้กับผู้เขียน ผู้เขียนได้อนุโมทนา แต่ขอเวลาให้ท่านรื้อรอกการพิมพ์ไว้สักหน่อย เพื่อถือโอกาสแก้ไขเพิ่มเติมความบางตอน ซึ่งในการพิมพ์ครั้งแรกได้เขียนอย่างเร่งรีบ และทั้งได้มีข้อคิดเพิ่มเติมหลายประการระหว่างช่วงเวลายาวนานที่ผ่านมา นับแต่การพิมพ์ครั้งแรกนั้น ซึ่งท่านผู้ศรัทธาจัดพิมพ์ก็ได้ผ่อนตามโดยเอื้อเฟื้อ ทั้งที่ได้เตรียมการเกี่ยวกับทุนเป็นต้นรอไว้แล้ว คราวนั้นผู้เขียนกะเวลาสำหรับการแก้ไขเพิ่มเติมไว้ว่าจะเสร็จภายในประมาณ 3 เดือน

เมื่อจะเริ่มงานแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือพุทธธรรมนั้น ผู้เขียนมีงานเขียนหนังสือค้างอยู่หลายเล่ม เป็นเหตุให้ในเวลาก่อนหน้านั้นหลายเดือน ได้เลือกที่จะรื้อฟื้นงานสารานุกรมพุทธศาสตร์ (เริ่มเมื่อ พ.ศ.2507) ขึ้นทำต่อก่อน และเพื่อให้งานนั้นสำเร็จแน่นอน จึงตั้งข้อกำหนดเอากับตนเองว่า จะไม่รับเทศน์ พูด (บรรยายหรือปาฐกถา) และสอน จนกว่างานเขียนจะเสร็จอย่างน้อยสารานุกรมนั้นอย่างหนึ่ง โดยนัยนี้ การแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือพุทธธรรมจึงเป็นงานซึ่งแทรกเข้ามาในขณะที่งานเขียนสารานุกรมพุทธศาสตร์

¹พุทธธรรมฉบับนี้ พิมพ์ด้วยตัวคอมพิวเตอร์พิมพ์ เฉพาะเนื้อหนังสือหนา 924 หน้า ถ้าพิมพ์ด้วยระบบเรียงพิมพ์ธรรมดา จะหนาประมาณ 1,400 หน้า

เสร็จสิ้นไปแล้วประมาณ 190 หน้ากระดาษพิมพ์ดีด (จบอักษร ก. และประวัติพุทธศาสนาในบางประเทศ) อย่างไรก็ตาม การแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือพุทธธรรมหาได้เสร็จสิ้นในระยะเวลาที่คาดหมายไม่ แต่ได้ยึดเยื่อเรื่อยมา เปลี่ยนฐานะจากงานแทรกกลายเป็นงานยืน นับถึงเสร็จสิ้นบัดนี้ครบ 3 ปี งานเขียนสารานุกรมพุทธศาสน์จึงชะงักค้างเติ่งอยู่ และข้อกำหนดต่าง ๆ ที่ตั้งไว้เพื่องานนั้น ก็ได้โอนมาใช้กับหนังสือพุทธธรรมนี้แทนที่

อย่างไรก็ตาม การที่งานแทรกได้กลายมาเป็นงานหลัก เวลาที่คาดไว้ 3 เดือน ได้กลายมาเป็น 3 ปี และการแก้ไขเพิ่มเติมได้กลายเป็นตุจกรทำงานใหม่เช่นนี้ ได้มีผลสะท้อนและผลกระทบบางอย่างที่ขอกล่าวถึงไว้ คือ

1. ผลในด้านตัวผู้เขียนเอง งานหลักที่กำลังทำอยู่ขณะนั้นคือ สารานุกรมพุทธศาสน์ หยุดชะงักและขาดตอนลงอีกดังกล่าวยังต้น แต่ข้อนี้ไม่เป็นความเสียหายอย่างไร เพราะหนังสือพุทธธรรมก็เป็นงานที่ตั้งใจอยู่แล้วว่าจะทำต่อไป จึงเท่ากับเป็นเพียงการสลับลำดับงานเท่านั้น

2. ผลต่อผู้มีศรัทธาจัดพิมพ์ ทำให้ต้องใช้ขันติธรรมรอคอยเป็นเวลายาวนาน และเป็นภาระมากขึ้นในด้านการหาทุนจัดพิมพ์เพิ่มเติมอีก มากยิ่งกว่าส่วนที่ได้เตรียมไว้แล้วสำหรับพิมพ์พุทธธรรมเล่มเดิมทั้งในแง่ของเนื้อหนังสือที่เพิ่มขึ้น และในแง่ของราคาค่าพิมพ์ที่แพงขึ้นเรื่อย ๆ แข่งกับเวลาที่ผ่านไป ในข้อนี้ผู้เขียนจำต้องขอภัยที่อาจจะได้ก่อให้เกิดความยุ่งยากลำบากต่าง ๆ อันเนื่องมาจากความล่าช้านั้น และขออนุโมทนาต่อศาสตราจารย์ระวี ภาวิไล ที่ท่านตามใจผู้เขียนในเรื่องเวลาและรับภาระต่าง ๆ ที่กล่าวแล้วด้วยความเต็มใจ

3. ผลต่องานคือหนังสือพุทธธรรมนี้ เพราะเหตุที่เข้ามาในฐานะเป็นงานแทรก ซึ่งตั้งใจว่าจะแก้ไขเพิ่มเติมเพียงเท่าที่จำเป็น และคาดเวลาไว้เพียงระยะสั้น ๆ ประมาณ 3 เดือน จึงมิได้จัดวางโครงเรื่องใหญ่ขึ้นใหม่ งานเริ่มด้วยการแก้ไขเพิ่มเติมเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่นั่นบ้าง ที่นี้บ้าง กระจายกันไป ต่อจากนั้นความเดิมส่วนใดเห็นว่าสั้นนักก็เขียนขยายออกไป เรื่องใดยังไม่มี เห็นว่าควรรู้จักเขียนแทรกเข้าใหม่ทั้งเรื่องยิ่งเขียนไปงานก็ยิ่งบานปลายออกไป ผลปรากฏว่า บางเรื่องที่เคยครั้งก่อนเคยสั้น กลับกลายเป็นยาวมาก บางเรื่องที่เคยครั้งก่อนนับว่ายาวกลับกลายเป็นสั้นไป เรื่องที่เพิ่มเข้าใหม่บางเรื่องยาวกว่าเรื่องที่มีในฉบับเก่า ส่วนเพิ่มบางเรื่องในบทต้น ๆ เขียนภายหลังส่วนเพิ่มในบทข้างปลาย บางบทที่อาจขยายความได้มาก แต่ไม่อยู่ในข่ายที่จะแก้ไขเพิ่มเติม ก็คงอยู่อย่างเดิม บทที่เกือบจะไม่เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมเลยได้แก่บทที่ 3 ไตรลักษณ์ ถัดนั้นไปได้แก่บทที่ 4 ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งมีแก้ไขเพิ่มเติมเพียงส่วนน้อย อย่างไรก็ตาม แม้จะเพิ่มเติมอย่างกระจัดกระจาย และไม่ได้อเตรียมวางโครงเรื่องก่อนเริ่มงานใหม่ แต่ก็ยังคุมโครงเรื่องอยู่ได้คือ อยู่ภายในโครงใหญ่เดิมที่วางไว้ตั้งแต่เขียนครั้งแรก ซึ่งเป็นโครงเรื่องที่ครอบคลุมความได้กว้างขวาง และมีเค้าโครงทั่วไปที่อยู่ในใจของผู้เขียนเอง เมื่อเขียนเพิ่มไปแทรกไป ก็จัดเข้าโครงเรื่องนั้นไปด้วยพร้อมกัน โดยนัยนี้ ส่วนที่อาจถือได้ว่าเป็นความยังไม่เรียบร้อยบางอย่างก็มีเพียงความลึกลับเล็กน้อย ๆ คือ ความบางบทบางตอนยังมีความยาวสั้นไม่สม่ำเสมอหรือไม่ได้ส่วนกัน 1 เนื้อความบางอย่างปรากฏซ้ำ ๆ ในต่างบทต่างตอน 1 การสะกดคำศัพท์ธรรม แม้จะถูกต้อง แต่ไม่ลงเป็นแบบเดียว จึงอาจสะกดและขัดตาบ้าง 1

หนังสือนี้เต็มไปด้วยหลักฐานที่มาหรืออ้างอิงคัมภีร์มากมายจนหลายท่านอาจเห็นว่าเกินจำเป็น การที่ทำเช่นนี้มีใช่เป็นการยึดมั่นติดคัมภีร์ หรือเกาะตำราแน่นโดยถือว่าเมื่อเป็นคัมภีร์แล้วต้องถูกต้องตายตัว เป็นการแน่นอนว่า ในคัมภีร์ที่ล่วงเวลามาแสนนานโดยเฉพาะคัมภีร์รุ่นหลัง ๆ ย่อมจะมีส่วนที่คลาดเคลื่อน บันทึกผิด เติมพลาด ปนอยู่ด้วยบางส่วน แต่กระนั้นคัมภีร์ทั้งหลายก็เป็นหลักฐานสำคัญมาก และความสำคัญนั้นก็ลดหลั่นกันเป็นระดับ ๆ ตามฐานะและยุคสมัยของคัมภีร์เหล่านั้น¹ ถ้าเราถือว่าความคิดเห็นของเราสำคัญ เราก็ไม่อาจปฏิเสธความสำคัญของคำอธิบายและทัศนะในคัมภีร์เหล่านั้น เพราะท่านผู้รวบรวมเรียบเรียงและบันทึกคัมภีร์เหล่านั้นก็เป็นบุคคล และมักเป็นบุคคลผู้รู้ซึ่งหลายท่านสามารถเป็นตัวแทนของวงการศึกษาศาสนาสมัยนั้น ๆ อีกทั้งอยู่ในยุคที่ใกล้ศาสนาเดิมแท้ยิ่งกว่าเรา การอ้างหลักฐานไว้มากเป็นการยอมรับความสำคัญของสิ่งที่สำคัญตามฐานะแห่งความสำคัญของสิ่งนั้น ๆ ถ้าเป็นคัมภีร์รุ่นหลัง ๆ ก็เป็นการที่เรายอมรับฟังความคิดเห็นของท่านผู้อื่นด้วย เรื่องราวส่วนใดต้องการหลักฐานก็เป็นอันได้ให้หลักฐานไว้แล้ว ไม่ต้องเถียงกันในแง่ไหนอีก เรื่องราวส่วนใดควรแก่การแสดงทัศนะ ก็ได้เปิดโอกาสแก่ทัศนะที่ได้เคยมีมาแล้ว

พระพุทธศาสนาสอนว่า ไม่ควรปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำรา หรืออย่าเชื่อเพียงเพราะอ้างคัมภีร์ คืออย่าเชื่อตำราลงไป บางท่านตีความเลยไปว่า พระพุทธศาสนาสอนไม่ให้เชื่อตำรา หรืออย่าเชื่อตำรา ความจริง ทั้งการเชื่อตำรา และการไม่เชื่อตำรา ถ้าทำโดยขาดวิจาร์ณญาณ ก็สามารถเป็นความมกมาย ได้ด้วยกันทั้งคู่ คือ เชื่ออย่างมกมาย และไม่เชื่ออย่างมกมาย ทางปฏิบัติที่รอบคอบและไม่ผิดในการไม่เชื่อตำราก็คือ ไม่ให้เป็นการไม่เชื่ออย่างเลื่อนลอย ก่อนจะตัดสินใจหรือแม้ตัดขาดกับตำรา ควรศึกษาให้ชัดเจนตลอดก่อนว่าตำราว่าอย่างไร ดูว่าท่านพูดไว้อย่างไรให้เต็มที่ก่อนแล้ว ต่อนั้นจะตีความหรือเห็นต่างออกไปอย่างไรก็ว่าของเราไป โดยเฉพาะท่านผู้เขียนคัมภีร์ทั้งหลายล้วนล่วงลับไปแล้ว ท่านเสียเปรียบ ไม่มีโอกาสลุกขึ้นมาแสดงความเห็นหรือคอยโต้เถียงเรา เราจึงควรให้โอกาสโดยไปตามค้นหาแล้วพาท่านออกมาพูดเสียให้เต็มที่ เมื่อรับฟังท่านเต็มที่แล้ว เราจะเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วย ก็นับว่าได้ให้ความเป็นธรรมแก่ท่านแล้วพอสมควร

ความประสงค์อีกอย่างหนึ่งในการแสดงหลักฐานที่มาไว้มาก หรือถือเอาคัมภีร์ที่อ้างอิงเป็นหลักเป็นแกนเป็นเนื้อตัวของหนังสือนี้ ก็เพื่อทำให้หนังสือนี้เป็นอิสระจากผู้เขียน และให้ผู้เขียนเองก็เป็นอิสระจากหนังสือด้วย เท่าที่จะเป็นไปได้ ด้วยว่าผู้เขียนจัดทำหนังสือนี้เป็นนักศึกษาผู้หนึ่ง ทำหน้าที่เป็นผู้ไปสืบค้นรวบรวมเอาเนื้อหาทั้งหลายของพุทธธรรมมาส่งวางให้แก่ผู้อ่าน ถ้าสิ่งที่นำมาส่งวางให้ นั้นเป็นของแท้จริงหยิบมาถูกต้อง ผู้นำมาส่งก็หมดความรับผิดชอบ จะหายตัวไปไหนก็ได้ ผู้ได้รับไม่ต้องนึกถึง

¹ อังคัมภีร์อีกว่า โบราณท่านจัดลำดับความสำคัญของหลักฐานไว้ เป็น 1. อาหัจจบท (สูตร หรือความที่ยกมาอ้างจากพระบาลี) 2. รส (ความที่สอดคล้องกับสูตร) 3. อาจริยวงศ์ (= อัจจริยวาท) 4. อธิบาย (อัตโนมติ) 5. การอนุวัติ (เหตุผลประกอบของ 4 อย่างนั้น), ดู มิลินท.203 แต่ฉบับอักษรไทย ข้อความตอนอธิบายตกหายไป ฟังดู Miln. 148; ในสมัยอรรถกถา จัดเป็น 1. สูตร (= พระไตรปิฎก) 2. สูตรานุโลม (ข้อที่สอดคล้องกับสูตร) 3. อัจจริยวาท (= อรรถกถา) 4. อัตโนมติ, ดู ที.อ.2/219; และฟังดูหลัก มหาปเทศ 4 ด้วย (ที.ม.10/113/144; อจ.จตุกก.21/180/227 และแบบวินัย 5/92/131)

ไม่ต้องมองที่ผู้นำส่งอีกต่อไป คงอยู่กับของที่เขานำมาส่งเท่านั้นว่าจะเอาไปใช้เอาไปทำอะไรต่อไป แต่ถ้าของส่วนใดยังไม่ใช่ตัวของแท้ที่ถูกต้อง ผู้นำส่งก็ยังเปลืองตัวไม่หมด ยังไม่พ้นความรับผิดชอบ โดยนัยนี้ การทำให้งานและตัวเป็นอิสระจากกันได้ จึงเป็นเรื่องวัดความสำเร็จของหนังสือนี้เท่าที่ทำมาถึงคราวนี้ คงจะยังหวังไม่ได้ว่าจะทำตัวให้เป็นอิสระได้สิ้นเชิง แต่ก็พึงประกาศให้ทราบความมุ่งหวังไว้ ถ้าผู้เขียนนำเอาตัวพุทธธรรมมาแสดงแก่ผู้อ่านได้สำเร็จ ก็เหมือนกับได้พาผู้อ่านเข้าไปเฝ้าพระบรมศาสดาเองแล้ว ผู้อ่านก็ไม่ต้องเกี่ยวข้องกับผู้อื่นอีกต่อไป พึงตั้งใจระดับและพิจารณาพุทธธรรมที่แสดงโดยตรงออกมาจากพระโอษฐ์ของพระบรมศาสดานั้นอย่างเดียว

โดยเหตุที่หนักในด้านหลักฐาน หนังสือนี้จึงเน้นในด้านหลักการและวิธีปฏิบัติทั่วไปมากกว่าภาคปฏิบัติโดยตรง เพราะรายละเอียดของการปฏิบัติ ขึ้นต่อบัจจัยแวดล้อมที่เกี่ยวข้องและสิ่งที่จะต้องปฏิบัติ เฉพาะกรณี พร้อมทั้งกลวิธีที่เหมาะสม อย่างไรก็ตาม หลักการและวิธีปฏิบัติทั่วไปนี้แหละ เป็นแหล่งที่มาแห่งรายละเอียดของการปฏิบัติ ซึ่งเมื่อเข้าใจดีแล้วย่อมสามารถคิดกำหนดวางรายละเอียดเฉพาะกรณีต่าง ๆ ได้เอง และทั้งมีเครื่องมือสำหรับตรวจสอบความถูกต้องของการปฏิบัติด้วย

ในพุทธธรรมฉบับเดิม หลักฐานที่มาหรือคัมภีร์ที่อ้างอิง ได้จำกัดเลือกเอาเฉพาะในพระบาลีคือพระไตรปิฎกแทบทั้งสิ้น มีหลักฐานจากคัมภีร์รุ่นหลัง เช่น อรรถกถาเข้าไปปนน้อยอย่างยิ่ง ส่วนในพุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความนี้ แม้จะยังไม่ทิ้งหลักการเดิมคือ ถือพระไตรปิฎกเป็นหลัก แต่ได้เปิดรับหลักฐานจากคัมภีร์รุ่นหลังเข้ามามากด้วย เพื่อให้ผู้ศึกษารับรู้บริบท มีเครื่องประกอบพิจารณามากยิ่งขึ้น การนำเอามติของคัมภีร์รุ่นหลัง เช่น อรรถกถา เป็นต้น เข้ามาปะปนด้วยนั้น ถ้าไม่ระมัดระวัง อาจทำให้เกิดผลเสียขึ้นได้ เพราะคำสอนที่แท้ของพระพุทธเจ้า เราย่อมถือเอาตามพุทธพจน์ในพระบาลีคือพระไตรปิฎก มติของคัมภีร์รุ่นหลังเราถือเป็นเพียงส่วนเสริมช่วยให้กระจ่าง และยอมรับเฉพาะส่วนที่สอดคล้องกับพระบาลี หนังสือทางพระพุทธศาสนาที่แต่งกันทั่วไปจำนวนมากที่ไม่ได้แสดงหลักฐานที่มา บางครั้งก็ทำให้ผู้อ่านสับสนหรือถึงกับเข้าใจผิดจับเอาเรื่องในคัมภีร์รุ่นหลังหรือมติของพระอรรถกถาจารย์เป็นต้น ว่าเป็นคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า บางทีแม้แต่ผู้แต่งหนังสือเหล่านั้นเองก็สับสนหรือเข้าใจผิดอยู่ก่อนแล้ว จึงเป็นข้อที่พึงระมัดระวัง

ในเรื่องความสับสนเกี่ยวกับหลักฐานที่มานี้ มีตัวอย่างที่น่าสนใจ เช่น บางท่านผู้ศึกษาพระอภิธรรม เข้าใจว่าหลักปฏิจจนมุขปาทหรือปัจจุการ เป็นเรื่องของกระบวนธรรมช่วงยาวคร่อมชีวิตสามชาติ และวางใจว่าความหมายเช่นนี้เป็นไปตามหลักอภิธรรม แต่ความจริงกลับเป็นไปในทางตรงข้ามว่าปฏิจจนมุขปาทแบบอภิธรรมแท้ ๆ (หมายถึงพระอภิธรรมปิฎก) เป็นเรื่องของความเป็นไปในขณะจิตเดียวเท่านั้น ส่วนที่จะตีความให้เป็นช่วงยาวคร่อมสามชาติได้นั้นทำได้ด้วยอาศัยปฏิจจนมุขปาทแนวพระสูตรต่างหาก ที่กล่าวกันว่าเป็นหลักอภิธรรมนั้น ความจริงเป็นคัมภีร์อภิธรรมชั้นอรรถกถาและฎีกา ซึ่งอธิบายตามแนวการจำแนกความแบบพระสูตร (สุดตันตภาชนีย์) ที่ได้ยกมาแสดงในอภิธรรมปิฎกนั้นด้วย (เรื่องนี้ได้ชี้แจงไว้แล้วในบทที่ 4)

เพื่อป้องกันความสับสนและความเข้าใจผิดเกี่ยวกับหลักฐานที่มาอย่างนั้น ในหนังสือนี้แม้จะอ้างอิงคัมภีร์รุ่นหลังเข้ามาาร่วมด้วยมาก แต่ก็ได้ช่วยให้ผู้อ่านสามารถแยกหลักฐานฝ่ายพระบาลี กับฝ่ายคัมภีร์

รุ่นหลังออกจากกัน โดยระบุแยกไว้ให้ชัดในเนื้อความ แยกคำอธิบายไว้ต่างหากกัน และแสดงหลักฐานที่มากำกับไว้ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งสองหรือสามอย่าง

เกี่ยวกับการอ้างหลักฐานที่มา มีข้อควรทราบบางอย่าง คือ

ก. สำหรับผู้ค้นกับคัมภีร์พุทธศาสนาอยู่แล้ว เมื่อเห็นอักษรย่อคัมภีร์ก็รู้ได้ทันทีว่า อันใดเป็นคัมภีร์ในพระไตรปิฎก อันใดเป็นคัมภีร์รุ่นหลัง แต่สำหรับผู้ไม่ค้น อาจสังเกตง่าย ๆ จากเลขบอกที่มา คือ คัมภีร์ในพระไตรปิฎกเรียงเลข 3 ช่อง เป็น เล่ม/ข้อ/หน้า ส่วนคัมภีร์รุ่นหลังเรียงเลขเพียง 2 ช่อง เป็น เล่ม/หน้า นอกจากนั้น คัมภีร์ที่เป็นอรรถกถา อักษรย่อจะลงท้ายด้วย อ. ที่เป็นฎีกา จะลงท้ายด้วย ฎีกา¹

ข. ตามปกติ เรื่องใดอ้างหลักฐานที่มาในคัมภีร์ชั้นต้นที่สำคัญกว่าแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องอ้างหลักฐานที่มาในคัมภีร์ชั้นรองลงไปที่สำคัญน้อยกว่า เช่น อ้างพระไตรปิฎกแล้ว ก็ไม่ต้องอ้างอรรถกถาอีก เว้นแต่มีเหตุผลพิเศษ เช่น มีคำอธิบายเพิ่มเติม เป็นต้น

ค. เมื่ออ้างที่มาหลายแห่ง จะเรียงตามลำดับประเภท หมวด และรุ่นของคัมภีร์ เช่น เรียงพระไตรปิฎกก่อนอรรถกถา อรรถกถาก่อนฎีกา หรือในจำพวกพระไตรปิฎกด้วยกัน ก็เรียงพระวินัยก่อนพระสูตร พระสูตรก่อนพระอภิธรรม ในพระสูตรด้วยกัน ก็เรียงตามลำดับนิกาย ในนิกายเดียวกันก็เรียงตามลำดับคัมภีร์ เป็น วินย. ที.สี. ที.ม. ที.ปา. ม.ม. ม.ม. ฯลฯ อภิ.สี. อภิ.วิ. ฯลฯ วินย.อ. ที.อ. ม.อ. ฯลฯ วิภค.อ. ฯลฯ วินย.ฎีกา ฯลฯ เว้นแต่มีเหตุผลพิเศษ เช่น เป็นคัมภีร์ลำดับหลัง แต่กล่าวถึงเรื่องนั้นไว้มาก เป็นหลักฐานใหญ่เฉพาะกรณีนั้น ก็เรียงไว้ข้างต้น หรือคัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องนั้นไว้คล้ายกัน ก็เรียงไว้เป็นกลุ่มเดียวกัน เป็นต้น

อนึ่ง มิใช่เฉพาะหลักฐานที่มาเท่านั้นที่มีมากมาย แม้เชิงอรรถชี้แจงเรื่องปลีกย่อยต่าง ๆ ก็มากมายเช่นกัน ผู้อ่านบางท่านอาจรู้สึกกรงรังนาร่าคาญตา แต่ขอให้เห็นแก่นักศึกษาซึ่งจะได้รับประโยชน์ ข้อความในเชิงอรรถนั้นเป็นแง่มุมอื่น ๆ ของเรื่องราวที่อยู่ข้างบน จะเขียนไว้ด้วยกันก็จะทำให้พื้นผิว เขียนไว้ต่างหากบ้าง เป็นความรู้ที่เกินจำเป็น ใครสนใจจึงควรอ่านเพิ่มเติมบ้าง เป็นความรู้พิเศษที่มีประโยชน์ แต่จะเขียนแทรกในเนื้อความข้างบน ก็เข้ากันไม่สนิท จึงแยกไว้ต่างหากบ้าง ดังนี้ เป็นต้น เฉพาะอย่างยิ่ง ความในเชิงอรรถบางตอนอาจเป็นประโยชน์มากแก่ผู้ต้องการค้นคว้าให้กว้างขวางยิ่งขึ้นไป เชิงอรรถมากแห่งเป็นเหมือนคำความของเรื่องใหญ่อื่น ๆ ที่ควรแก่การศึกษา เป็นเรื่องชี้ช่องสำหรับการแสวงหาความรู้ขยายพิสดารออกไป เป็นเหมือนมีหนังสืออื่นอีกหลายเล่มรวมติดอยู่ด้วย

เมื่อเน้นในด้านหลักฐาน ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่หนังสือนี้จะหนักไปทางวิชาการ หรืออาจพูดได้ว่า มุ่งแสดงหลักวิชาทางพระพุทธศาสนาโดยตรง คำนี้ถึงการอธิบายหลักธรรมมากกว่าจะคำนึงถึงพื้นฐานของผู้อ่าน ดังนั้น หนังสือพุทธธรรมนี้ จึงเป็นหนังสือสำหรับผู้ที่ศึกษาพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว หรือสำหรับผู้ต้องการศึกษาอย่างจริงจัง มุ่งหาความรู้อย่างไม่กลัวความยาก ใจสู้ จะเอาชนะทำความเข้าใจให้

¹ อักษรย่อคัมภีร์ ที่ใช้ระบบอื่นก็มี แต่ที่นี่ใช้ระบบนี้ โดยเห็นว่าดีที่สุด ด้วยเหตุผลข้อนี้ด้วยอย่างหนึ่ง

จงได้ ไม่ใช่หนังสือสำหรับชวนให้ศึกษา หรือเข้าไปหาผู้อ่านเพื่อชักจูงให้มาสนใจ คือ ถือเอาหลักวิชาเป็นที่ตั้ง มิใช่ถือเอาผู้อ่านเป็นที่ตั้ง แต่กระนั้นก็มีใช้จะยากเกินกำลังของผู้อ่านทั่วไปที่มีความใฝ่รู้และตั้งใจจริงจะเข้าใจได้

ในเมื่อเป็นหนังสือแสดงหลักวิชา ก็ย่อมมีคำศัพท์วิชาการทางพระพุทธศาสนา คือ ถ้อยคำทางธรรมที่มาจากภาษาบาลีเป็นจำนวนมาก ข้อนี้ก็เป็นที่เหตุอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้หนังสือนี้ยากยิ่งขึ้นสำหรับผู้ไม่คุ้นกับศัพท์ธรรม หรือคำที่มาจากบาลี แต่ก็เป็นเรื่องจำเป็นที่ไม่ควรหลีกเลี่ยง ในเมื่อต้องการจะรู้หลักกันจริง ๆ

อันที่จริง พุทธธรรมนั้น ถ้ารู้แจ้งเข้าใจจริงแล้ว เมื่อพูดชี้แจงอธิบาย แม้จะไม่ใช้ศัพท์ธรรมคำบาลีสักคำเดียว ก็เป็นพุทธธรรม แต่ตรงข้าม ถ้าไม่รู้ไม่เข้าใจ หรือรู้ผิดเข้าใจผิด แม้จะพูดออกมาทุกคำ ล้วนศัพท์บาลี ก็หาใช่เป็นพุทธธรรมไม่ กลายเป็นแสดงลัทธิอื่นที่ตนสับสนหลงผิดไปเสีย อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่รู้เข้าใจด้วยกันแล้ว คำศัพท์กลับเป็นเรื่องหมายรู้ที่ช่วยสื่อถึงสิ่งที่เข้าใจได้โดยสะดวก พูดกันง่าย เข้าใจทันที หรือแม้สำหรับผู้ศึกษาประสงค์จะเข้าใจ หากอดทนเรียนรู้คำศัพท์สักหน่อย คำศัพท์เหล่านั้นแหละจะเป็นสื่อแห่งการสอนที่ช่วยให้เข้าใจพุทธธรรมได้รวดเร็ว หากจะชี้แจงสั่งสอนกันโดยไม่ใช้คำศัพท์เลย ในที่สุดก็จะต้องมีศัพท์ธรรมภาษาอื่น รูปอื่น ชุดอื่น เกิดขึ้นใหม่อยู่ดี แล้วข้อนั้นอาจจะนำไปสู่ความสับสนยิ่งขึ้น โดยนัยนี้ คำศัพท์อาจเป็นสื่อนำไปสู่ความเข้าใจพุทธธรรมก็ได้ เป็นกำแพงกันไม่ให้เข้าถึงพุทธธรรมก็ได้ เมื่อเข้าใจเช่นนี้แล้ว หึงนำศัพท์ธรรมมาใช้ประโยชน์อย่างรู้เท่าทัน คือ รู้เข้าใจ ใช้ถูกต้อง รู้กาลควรใช้ไม่ควรใช้ ให้สำเร็จประโยชน์ แต่ไม่ยึดติดถือคั่ง

ได้กล่าวแล้วว่า ผู้เขียนเขียนหนังสือนี้อย่างผู้ศึกษา ในฐานะผู้ศึกษาจึงรับฟังความรู้และความคิดไปเรื่อย ๆ แม้ว่าผู้เขียนจะเป็นผู้ได้อ่านหนังสือค่อนข้างน้อยและอ่านค่อนข้างช้า แต่หนังสือนี้ก็นับว่าเป็นผลงานที่ได้อาศัยแหล่งความรู้แหล่งความคิดหลายแห่ง ความรู้และโดยเฉพาะความคิดส่วนมากไม่มีกล่าวไว้หรือสื่อแสดงพาดพิงถึงในหนังสือหรือแหล่งเหล่านั้นก็จริง แต่ได้อาศัยสิ่งที่อ่านหรือรับฟังเหล่านั้นเป็นช่องให้เกิดความคิดแทรกขึ้นบ้าง เป็นจุดกระทบให้เกิดแง่คิดใหม่ของตนเองขึ้นบ้าง เป็นจุดเร้าให้ไปสืบค้นเสาะหาความรู้ที่แท้จริงบ้าง ในบรรดาหนังสือที่ได้อ่านไม่มากนัก ได้พบหลายเรื่องทีเดียวที่กล่าวความทำนองที่เรียกกันว่า โจมตีพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะหนังสือภาษาต่างประเทศ ผู้ที่เขียนเรื่องราวโจมตีหรือตำหนิติเตียนพุทธศาสนานั้น ย่อมทำด้วยเหตุต่าง ๆ กัน ที่ทำด้วยเข้าใจผิดก็มี ที่ทำด้วยมุ่งร้ายเจตนาไม่เป็นกุศลก็มี ที่ปรารถนาดีแต่เห็นไม่ได้ดั่งใจ จึงติเตียนกล่าวรุนแรงด้วยโทมนัสก็มี ที่ตำหนิอย่างมีเหตุผล และถูกต้องบางแง่บางจุดก็มี แต่ไม่ว่าเขาจะโจมตีหรือตำหนิตัวด้วยเหตุใดก็ตาม ถ้าเรามีใช้สักว่าเชื่อตามเขาไปง่าย ๆ และมีใช้สักว่าขัดเคืองตั้งท่าคอยค้านหรือคำตอบเขาอย่างเดียว หากวางใจเป็นกลางตั้งใจศึกษาพิจารณาแล้วเห็นว่าเหล่านั้นด้วยท่าทีปฏิบัติต่อคำติชมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ เราย่อมสามารถถือเอาประโยชน์จากคำกล่าวร้ายติเตียนเหล่านั้นได้ทุกกรณี และตามปกติ เราควรได้ประโยชน์จากคำติมากกว่าคำชม เพราะเขาชมสิ่งที่เราได้ทำหรือทำได้อยู่แล้ว แต่คำติชี้ถึงสิ่งที่เราทำไม่ได้

หรือยังไม่ได้ทำ ถึงเขาตีผิด เรายุ้จักคิด ก็มองเห็นแง่คิดที่เป็นประโยชน์อยู่ดี

บรรดาคำโจมตีตีเตือนเหล่านั้น บางรายก็มองเห็นได้แต่แรกอ่านแรกฟังว่าพลาดเกิดจากความเข้าใจไม่ถูก บางรายก็ทำให้เกิดแง่คิดที่เป็นประโยชน์ บางรายก็ช่วยชี้จุดให้ได้ตรวจสอบตัวของเราเองหรือสอบสวนสืบค้นหาความจริง โดยมากคำตีเตือนแม้ที่นับว่ามีเหตุผลมีส่วนถูกต้อง ก็มักสับสนระหว่างพฤติกรรมของชาวพุทธกับคำสอนที่แท้จริง คือมองดูพฤติกรรมต่าง ๆ ของชาวพุทธที่เขาเห็นว่าเป็นโทษ แล้วจับเอาคำสอนบางแง่บางจุดที่เห็นว่าสอดคล้องสมกับพฤติกรรมเหล่านั้นขึ้นมาตีเตือน น้อยนักที่จะตีเข้าไปถึงแก่นสารแห่งพุทธธรรมแท้จริง คำตำหนิเช่นนี้ย่อมสามารถใช้เป็นเครื่องปลุกให้ชาวพุทธพิจารณาตรวจสอบตนเองแล้วแก้ไขปรับปรุงพฤติกรรมของตนให้ถูกต้องตรงตามหลักธรรมที่แท้จริง หรือในแง่ตัวคำสอน เมื่อมองเห็นแง่เห็นจุดที่จะศึกษาตรวจสอบใหม่ ๆ แล้วไปสืบค้นคำสอนดู พบประเด็นธรรมที่เป็นคำตอบแก้ข้อกล่าวหาหรือคำตำหนิเหล่านั้นได้ มองเห็นความดีงามประเสริฐของธรรม ก็ทำให้เอิบอิมใจ ปลื้มปิติในธรรม เป็นอย่างที่ว่าพุทธสาวกครั้งพุทธกาลเปล่งอุทานว่า “โอโห พุทธ, โอโห ธมฺโม, โอโห ธมฺมสฺส สุวาทตา”¹ พุทเป็นไทยว่า พระพุทธเจ้านี้ท่านเลิศล้ำจริง พระธรรมนี้เลิศล้ำจริง พระธรรมตรัสไว้ดีแล้ว เลิศล้ำจริง หรืออย่างสั้นว่า “โอโห ธมฺมสฺสมฺมตา”² แปลง่ายๆ ว่า พระธรรมช่างเป็นธรรมดีงามเลิศล้ำแท้ เมื่อแรงใจเช่นนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็จะมีอาการปรารถนาเป็นฉันทะอันแรงกล้า อยากจะประกาศความดีงามของธรรมให้เป็นที่รู้ทั่วกัน หรืออยากจะชวนผู้อื่นทั้งหลายให้ได้เห็นได้ชมความเลิศล้ำของธรรมนั้นด้วย เข้าทำนองที่ผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าและพระธรรมกล่าวความไว้ในบาลีว่า

โส อหิ วัจริสฺสามิ คามา कामิ ปฺรา ปฺริ
 นมสฺสมาโน สมฺพุทฺธิ ธมฺมสฺส จ สฺฐมฺมตฺติ³

แปลความว่า “ข้าพเจ้าจักท่องเที่ยวไป ตลอดทุกบ้าน ตลอดทุกเมือง พร้านบ่นอ้อมองค์พระสัมพุทธ และพระธรรมที่สุตดี” หรืออย่างที่พระเถรสาวกมักกล่าวกันสั้น ๆ ว่า “ปฺสฺส ธมฺมสฺสมฺมตฺติ”⁴ (เชิญมาชมความที่ธรรมเป็นธรรมดี หรือมาดูสิ พระธรรมเป็นธรรมดีแท้) การเขียนหนังสือพุทธธรรมก็ย่อมได้อาศัยความซาบซึ้งและฉันทะอย่างนี้เป็นแรงคลใจที่สำคัญ และอีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่ได้เขียนพุทธธรรมในฐานะผู้ศึกษา การเขียนนี้จึงเป็นการเขียนเพื่อการศึกษาของตนเองด้วย และจึงยินดีรับฟังคำทักท้วง แนะนำ ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงในเมื่อพบส่วนพลาดหลังบกพร่อง ตามคำบอกกล่าวด้วยท่าทีแห่งความมีเมตตากรุณาหวังดีต่อกัน และด้วยความมีฉันทะต่อธรรมที่จะให้งานสัมฤทธิ์ความสมบูรณ์ต่อไป

¹ ม.ม.13/518/474; คล้าย ข.อป.33/23/47.

² ขุ.เถร.26/363/339;364/340;ขุ.อป.33/37/62.

³ ส.ส.15/846/316;ขุ.ส.25/311/361;309/359;ขุ.อป.32/8/69;33/8/19; และดู ที.ม.10/193/238;210/253 ; 217 / 259; ดูประกอบ พุทธสุโพธิ์ ธมฺมสฺสมฺมตฺติ สงฺฆสฺสปฏิบัติ ที ขุ.ม.29/727/435;889/555;ขุ.จ. 30/492/242.

⁴ ขุ.เถร.26/161/266;307/304;323/310;327/312;331/314;335/317;352/329;397/407;

อันตรายอย่างหนึ่งต่อความก้าวหน้าในธรรม ซึ่งหาได้ไม่ยากนัก ก็คือ บางท่านมีความเชื่อความเห็น หรือความรู้บางอย่างซึ่งได้รับมาอย่างคลุมเครือ และยึดถือเอาไว้ว่าเป็นพระพุทธศาสนา แล้วยึดติดถือมั่น ในความเชื่อความเห็นหรือความรู้ที่นั้นแน่นหนารุนแรง จนเป็นเหตุบังหน้าบังตาตนเอง ทำให้ไม่ยอมรับฟัง แม้แต่พระดำรัสของพระพุทธเจ้าเอง อาจถึงกับปฏิเสธคำสอนของพระพุทธเจ้าว่าไม่ใช่พระพุทธศาสนา การมีท่าทีอย่างผู้ศึกษาย่อมมีส่วนช่วยป้องกันอันตรายนี้ได้ เพราะเหตุที่เปิดใจกว้างรับฟังเสมอ พร้อมกับ มีฐานของตนเองมันอยู่พอสมควร เมื่อได้ยินสิ่งที่ขัดแย้งกับข้อที่เคยยึดถือ ก็ทำให้พยายามสืบค้นให้รู้ชัด ว่านั่นคืออะไร ทำให้ความรู้ความเข้าใจที่มีอยู่ชัดเจนขึ้น และได้ความรู้ความเข้าใจใหม่ ๆ ก้าวหน้าไป

เรื่องหนึ่งที่ควรกล่าวถึงไว้ด้วย คือ ปัญหาเกี่ยวกับการใช้ถ้อยคำซึ่งมีความหมายคลาดเคลื่อน เลื่อน กลาย แปลกออกไปตามกาลสมัย ตัวอย่างสำคัญคือ คำว่า “*ปฏิบัติธรรม*” ซึ่งความหมายที่แท้จริงได้แก่ การนำเอาธรรมไปใช้ในการดำเนินชีวิต หรือการดำเนินชีวิตตามธรรม แต่ปัจจุบันมักเข้าใจคำนี้ในความหมายว่า เป็นการฝึกอบรมทางจิตปัญญาชั้นหนึ่งระดับหนึ่งโดยเฉพาะ ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปแบบ และทำ ไปตามแบบแผนที่ได้กำหนดวางไว้ หนังสือนี้เองก็ได้ปล่อยให้ใช้ตามความหมายแคบ ๆ อย่างนี้ด้วยหลายแห่ง ผู้ศึกษาพึงอ่านโดยตระหนักตามคำชี้แจงนี้

ที่กลายไปจนน่าขำ ก็คือ คำว่า “*ศึกษา*” ที่มาคู่กันกับ “*ปฏิบัติ*” เป็น ศึกษาและปฏิบัติ ความจริง แต่เดิมนั้น ศึกษาหรือศึกษานั้นแหละคือตัวแห่งการปฏิบัติ หรือเป็นตัวการปฏิบัตินั่นเอง เพราะศึกษา ได้แก่ ศิล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นเรื่องของการปฏิบัติฝึกหัดอบรม¹ โดยเฉพาะการเจริญปัญญาหรือทำให้เกิดปัญญาย่อมเป็นการปฏิบัติระดับสูงสุด ซึ่งจะทำให้บรรลุผลคือปฏิเวธ ต่อมาคำว่าศึกษาคงถูกใช้ใน ความหมายของการเล่าเรียน อาจถึงกับเล่าเรียนโดยไม่ต้องคิด หรือคิดอย่างเลื่อนลอย คิดฟุ้งซ่านไป ไม่มีหลักไม่มีระเบียบ คำว่า “*ศึกษา*” จึงมีความหมายกลายมาเท่ากับคำว่าปริยัติ

อีกคำหนึ่ง แต่เป็นเรื่องของความหมายตามหลัก ไม่ใช่ความหมายเลื่อนกลาย คือ คำว่า “*บาลี*” หรือ “*พระบาลี*” กับคำว่า “*ภาษาบาลี*” บาลีหรือพระบาลีหมายถึง ข้อความจากพระไตรปิฎก ซึ่ง แยกต่างจากคัมภีร์รุ่นหลังมีอรรถกถาเป็นต้น² ส่วนภาษาบาลีหมายถึงภาษาที่ใช้จารึกรักษาพระบาลีนั้น มักเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า ภาษามคธ ทั้งพระไตรปิฎกและคัมภีร์รุ่นหลังเช่น อรรถกถา เป็นต้นนั้น มี จารึกไว้เป็นภาษาบาลี คือ อรรถกถาเป็นต้นก็ใช้ภาษาบาลีด้วย แต่คำว่าบาลีหรือพระบาลีหมายถึงพระ ไตรปิฎกเท่านั้น ไม่ใช่อรรถกถาฎีกาหรือคัมภีร์อื่น ๆ คำว่าบาลีและพระบาลีมีใช้ในหนังสือนี้มากมาย หลายแห่ง ผู้ศึกษาพึงเข้าใจตามนี้

พุทธธรรมฉบับเดิมกล่าวถึงหลักธรรมบางอย่างไว้รวบรัดเกินไป หรือเพียงยกขึ้นมาแสดงให้รู้จักไว้ ไม่ได้ชี้แจงเนื้อหาสาระให้ชัดเจนหรือชี้แนวทางปฏิบัติไว้ พุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความนี้

¹ดู วินย.อ.1/264;ม.อ.3/147,523;อง.อ.3/391

²ดูการใช้ เช่นใน วิสฺสุทฺธิ.1/135;3/19 เป็นต้น.

จึงได้แก้ไขข้อบกพร่องย่อหย่อนนั้นให้เบาลง ยกตัวอย่างเช่นเรื่อง ปรัตโยสยะ + กัลยาณมิตร และ โยนิโสมนตการ ในชุดปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ คราวก่อนโน้นแม้ว่าคำนี้ว่าหลักธรรมสำคัญชุดนี้ถูกมองข้ามไปเสีย ไม่มีใครนึกถึง จึงเพิ่งแต่จะย้ำความสำคัญโดยยกเอาพุทธพจน์ที่แสดงความสำคัญของธรรมชุดนั้นมายืนยันไว้เป็นอันมาก แต่ไม่ได้แสดงหลักการและวิธีปฏิบัติไว้ จึงอาจเป็นเหตุให้ไม่ได้ผลเท่าที่ควร เพราะแม้เวลาล่วงเลยมาถึง 10 ปี ก็ยังมีผู้กล่าวถึงหลักธรรมจำพวกนี้น้อยเหลือเกิน ดังนั้น พุทธธรรมฉบับใหม่จึงหันไปใส่ใจในด้านเนื้อหา โดยได้มุ่งแสดงหลักการและแนวทางปฏิบัติเป็นสำคัญ หัวข้อที่ว่าด้วยหลักธรรมเหล่านี้จึงมีรายละเอียดขยายออกไปเป็นอันมาก หลักธรรมอื่น ๆ ที่อยู่ในจำพวกนี้ ยังมีอีกหลายอย่าง เช่น ธรรมฉันทะ หรือ กุศลฉันทะ ที่เป็นคู่ตรงข้ามกับตัณหา¹ เรื่อง โลภีย-สัมมาทิฐิ โลกุตระสัมมาทิฐิ มัชฌิมนิเทศนา ที่เป็นคู่กับ มัชฌิมาปฏิปทา และเรื่อง ลัทธิมัจฉาทิฐิ 3 ที่ขัดต่อหลักกรรม เป็นต้น

พุทธธรรมฉบับนี้แม้จะเขียนให้คนสมัยปัจจุบันอ่าน แต่ด้วยเหตุที่เน้นด้านหลักวิชาโดยยึดเอาหลักฐานที่มาในคัมภีร์เป็นสำคัญ ดังนั้น จึงมีลักษณะที่นับได้ว่าเป็นการเชื่อมต่อระหว่างแบบแผนประเพณีกับสภาพปัจจุบัน ยังมีใช่เป็นการเสนอพุทธธรรมในรูปแบบใหม่ที่ถือเอาสภาพทางจิตและปัญญาของยุคสมัยปัจจุบันเป็นหลัก และด้วยภาษาของคนสมัยปัจจุบันโดยเฉพาะ ดังนั้น พุทธธรรมภาคประยุกต์ที่เคยปรารภถึงเมื่อคราวเขียนพุทธธรรมฉบับเดิมนั้น คงยังอาจจะต้องมีต่อไปอีก

พุทธธรรมฉบับนี้ ถือหลักฐานทางคัมภีร์เป็นสำคัญ จึงเต็มไปด้วยข้อความที่แปลจากคัมภีร์ภาษาบาลี ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ สำหรับพระบาลีคือความในพระไตรปิฎกนั้น แม้ว่าจะแปลตรงจากฉบับเดิมที่เป็นภาษาบาลี เพราะเป็นหลักฐานขั้นต้น แต่ก็ได้อาศัยพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวงเป็นที่ปรึกษา ได้รับประโยชน์มิใช่น้อย ส่วนคัมภีร์ภาษาบาลีรุ่นหลังต่อ ๆ มา ที่แปลเป็นภาษาไทยแล้วมีเป็นจำนวนน้อย อันใดพออาศัยได้ ก็ได้ใช้ปรึกษาบ้างประกอบบ้างไปตามควร คัมภีร์โดยยังไม่ได้ตีพิมพ์ในประเทศไทย หรืออุปกรณ์การศึกษาค้นคว้าคัมภีร์อย่างใด ๆ ยังไม่ได้จัดทำในประเทศไทย ก็ได้อาศัยงานที่พิมพ์ในประเทศอังกฤษบ้าง พม่าบ้าง เป็นส่วนเสริม จึงขอจารึกคุณความเกื้อกูลที่ได้รับจากแหล่งเหล่านั้นไว้ ณ ที่นี้ด้วย

การที่พุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความนี้เกิดขึ้นได้ ก็ด้วยอาศัยศรัทธาและความดำริที่จะจัดพิมพ์ของศาสตราจารย์ระวี ภาวิไล เป็นเหตุเริ่มต้น ดังได้กล่าวแล้ว ดังนั้น จึงถือว่าท่านผู้ศรัทธา ริเริ่มและดำเนินการจัดพิมพ์นี้เป็นผู้มีอุปการะอย่างสำคัญแก่ความสำเร็จของหนังสือนี้

อนึ่ง หนังสือพุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความเล่มนี้ สืบเนื่องมาจากหนังสือพุทธธรรมฉบับเดิมที่พิมพ์เมื่อ พ.ศ.2514 พุทธธรรมฉบับเดิมนั้น เกิดมีขึ้นด้วยอาศัยความดำริและการอาราธนาของโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย โดยมี นาย

¹เรื่อง ธรรมฉันทะหรือกุศลฉันทะ ได้เริ่มกล่าวไว้ในงานอื่น คือในบทความเกี่ยวกับการศึกษาและปรัชญาการศึกษา ในช่วง พ.ศ.2516 ถึง 2518

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ เป็นผู้ติดต่อและประสานงาน จึงถือว่าท่านผู้ดำริและติดต่ออาราธนาครั้งนั้นเป็นผู้มีอุปการะแก่งานนี้อย่างสำคัญเช่นเดียวกัน แม้ว่าผู้เขียนเองจะมีความตั้งใจที่จะเขียนและที่จะแก้ไขเพิ่มเติมขยายความหนังสือพุทธธรรมอยู่แล้วก็จริง แต่ถ้าไม่ได้อาศัยการอาราธนาและการบอกแจ้งความจำนงเป็นเหตุกระตุ้นเตือนแล้ว ก็จะต้องวีรอล่าช้าอยู่ และแน่นอนว่าหนังสือจะยังไม่สำเร็จในบัดนี้ ดังนั้น ผู้เขียนนอกจากจะขออนุโมทนากุศลเจตนาของท่านผู้ต้นคิดทั้งสองคราวนั้นในฐานะที่เป็นเจ้าภาพแล้ว ยังขออนุโมทนาเป็นส่วนพิเศษอีกอย่างหนึ่งในการที่ท่านได้ช่วยให้ผู้เขียนมีเหตุบีบรัดตนเองให้เร่งทำงานนี้จนเสร็จสิ้น

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ คุณสุนัย เศรษฐบุญสร้าง เป็นกำลังอาสาสมัครสำคัญยิ่งที่พาให้งานสำเร็จ โดยได้เป็นหัวแรงในการจัดทำอาร์ตเวิร์ค เป็นผู้ประสานงานและรับภาระด้านธุรการทุกอย่าง ได้เสียสละอย่างมากในหลาย ๆ ด้าน และอดทนต่องานที่ยืดเยื้อเรื้อรังจนเสร็จจุล่ง จึงขออนุโมทนา คุณสุนัย เศรษฐบุญสร้าง พร้อมทั้งคณะเพื่อนผู้ร่วมทำอาร์ตเวิร์ค ไว้ ณ ที่นี้เป็นพิเศษ

ในการดำเนินการขั้นต้น คุณบัญชา เฉลิมชัยกิจ ได้ช่วยเหลือทำให้งานด้านธุรการเข้าสู่รูปที่เป็นมาอย่างปัจจุบัน และร้านเม็ดทรายที่ตีพิมพ์อักษรคอมพิวเตอร์ราฟิด ก็ได้ทำงานด้วยความเอื้อเฟื้อ

ในด้านการจัดเตรียมต้นฉบับ ผู้ที่มีศรัทธาเสียสละช่วยพิมพ์ตีต้นฉบับของพุทธธรรมเล่มใหม่นี้ ยังคงเป็นบุคคลเดียวกับผู้พิมพ์ตีต้นฉบับพุทธธรรมเล่มเดิมนั่นเอง คือ คุณชลธีร์ ธรรมวรางกูร ซึ่งได้ช่วยพิมพ์ตีต้นฉบับงานของผู้เขียนแทบทุกเรื่องที่ได้ผ่านออกมาแล้ว นับว่าเป็นผู้มีอุปการะแก่งานนี้เป็นอย่างมาก จึงขออนุโมทนาไว้ด้วยเช่นกัน

อนึ่ง ขอขอบพระคุณท่านเจ้าคุณวิสุทธิสมโพธิ รองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้ช่วยรับภาระตรวจปรุฟหนังสือพุทธธรรมนี้ ตลอดเวลา 5 เดือนที่ผู้เขียนไม่อยู่ในประเทศ

ทางด้านวัดพระพิเรนทร์ ซึ่งเป็นที่ได้อาศัยอยู่เขียนหนังสือ มีบุคคลภายในหลายบุคคลผู้ได้คอยชวนชวยช่วยดูแลเอื้อเฟื้อจัดอำนวยความสะดวกในความเป็นอยู่ประจำวัน แม้กระทั่งคอยจัดแบ่งอาหารที่ปิ่นทาบได้มาถวาย ทำให้งานเขียนที่ต้องเร่งรัดทำอย่างหนักและอุทิศเวลาจริงจังนี้ดำเนินมาได้ตลอดไม่ติดขัด โดยเฉพาะคือ พระมหาอินคร จินดาปญฺโญ พระภิกษุภวฺลย์ สมจิตโต พระภิกษุชยาปญฺญาปทีโป พระภิกษุค่านวณ สิทธิจฺนุโท และนายสมาน คงประพันธ์ พระมหาอินคร จินดาปญฺโญ นั้น นอกจากก็อู่กลในด้านความเป็นอยู่ทั่วไปแล้ว ยังได้ช่วยงานเรียงลำดับต้นศัพท์สำหรับทำดรรชนีด้วย นับว่าทุกท่านทุกคนที่กล่าวถึงแล้วนี้ ได้มีส่วนช่วยทำหนังสือพุทธธรรม และชื่อว่าได้บำเพ็ญกุศลร่วมกันในการยังธรรมาวิทยาทานนี้ให้สำเร็จ จึงขออนุโมทนาขอบคุณ ขอบใจ ในความร่วมมือร่วมใจและความสนับสนุนของท่านไว้ ณ โอกาสนี้.

พระราชรมณี (ประยุทธ์)

29 ธันวาคม 2524